

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:
НОВІ ПІДХОДИ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА АРХЕОГРАФІЇ**

Препринт № 10

М.С.Грушевський про соціальну
структуру середньовічної України

Радянські історики і зарубіжні українознавчі:
необхідність діалогу

Декларація про міжнародне співробітництво
археографів у виданні пам'яток історії та
культури українського народу

Київ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуються насамперед матеріали з малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Сподіваємося, що такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.МХворостяний /головний редактор/, В.Ф.Ворстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/, В.М.Даннленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО СОЦІАЛЬНУ СТРУКТУРУ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Михайлові Сергійовичу Грушевському /1866-1934/, мабуть, як нікому "пощастило" серед українських вітчизняних істориків. Ще за життя його численні /всього понад 2 тис./ праці привертали неабияку увагу широких кіл громадськості. Навколо них точилися гострі, часом непристойні й образливі щодо автора, суперечки та дискусії різних за фахом вчених: істориків, етнографів, філологів, а також громадських і політичних діячів. Наукові здобутки Грушевського неодноразово відверто паплюжили та перекреслювали одні, піднімали як щит справжньої сподвижницької науки інші. Так, газета "Закон и Правда" 1907 р. /№ 144/ назвала дослідника "пресловутым вождем украинomanов". В іншому номері "Закона и Правди"/1907, № 158/ зазначалося: "Как ученый, г.Грушевский несомненно овладел научной техникой, т.е. перечитал и пересмотрел множество книг и статей по русской истории, умеет громоздить цитаты, усвоил себе полемические приемы; но и нем нет самого главного достоинства ученого - любви к истине. Он - ученый лгун. С нахальной смелостью, не моргнув бровью, он извращает прямой смысл памятников, подтасовывает факт, присочиняет где нужно целые события, пользуясь для этого каким-нибудь глухим намеком в источниках, одним словом, вгоняет историю в рамки своих предвзятых политических возделений". Далі його названо "злым политиканом" і засуджено як ворога Росії та спільника всіх її недругів.

Щоденна газета "Киевский голос" /1907, № 81/, навпаки, зазначала, що "в лице М.С.Грушевского наука украинской истории нашла себе неутомимого исследователя, а украинство - одного из преданнейших, убежденнейших, энергичнейших деятелей, благодаря своей удивительной энергии создавшего, можно, без преувеличения, сказать, эпоху не только в украинской историографии, но и в украинском общественном движении вообще". Український історик держави і права К.П.Василенко /з 1920 р. - академік АН УРСР/, захищаючи Грушевсь-

кого від постійних нападок опонентів, снавав, зокрема, так: "Его /тобто М.С.Грушевського. - О.Г./ обвиняли в ряде смертных грехов, а главное - старались набросить тень на его научную работу и научную добросовестность, упрекая его чуть ли не в фальсификации украинской истории". Наукові заслуги Михайла Сергійовича в українській історіографії Василенко порівнює із здобутками С.М.Соловйова в російській історіографії. Разом з тим він застерігав, що не з усіма висновками першого можна погодитись, але робилися ці висновки з великою обережністю .

Як бачимо, вже в дореволюційний період наукова діяльність М.С.Грушевського характеризувалась неоднозначно, з часом діставала і діаметрально протилежні оцінки. Звертаючись до них, необхідно об'єктивно враховувати, до якого політичного табору належали ті, хто їх висловлював, які наукові позиції обстоювали. Крім того, часта непослідовність історичних концепцій самого Грушевського, нерідко підпорядкування їх особистим політичним цілям і намірам* безпосередньо чи опосередковано позначалися на дослідницькій роботі вченого: Тому високий професіоналізм викладу ним конкретно-історичного матеріалу нерідко супроводжувався принциповими методологічними хибами /в питаннях пізнання суспільного розвитку, національного та інтернаціонального, ролі робітничого класу й значення селянства і т.д./.

Очевидно, саме через це і в радянській історіографії поряд із справедливою, обгрунтованою критикою продовжувалися безпідставні нападки на весь творчий доробок вченого /особливо в останній період його життя й до, середини 50-х років/. Причому поступово вони

І. Василенко Ник. Проф. М.С.Грушевский как историк // М.С.Грушевский /1866-1916/. - М.: издание "Украинской жизни", 1917. - С. 19, 31.

* В 1899 р. Грушевський став одним з організаторів і лідерів національно-демократичної партії в Галичині. У 1908 р. /після переїзду до Києва/ він входив, до складу керівництва Товариства українських поступовців. З березня 1917 р. - член Української партії соціалістів революціонерів, тоді ж очолив Центральну раду. З 1919 р.

набули певного політичного "забарвлення" та контрреволюційного "оформлення", перетворивши Грушевського на "заклятого ворога українського народу". Такого роду звинувачення нерідко переходили в нічим не приховане переслідування й цькування, які досить швидко ставали масовими. Так, І.Кравченко в першій половині 30-х років спробував фактично повністю відкинути усі досягнення дослідника в галузі історичної науки, прямо звинуватив його в "націонал-фашизмі" та „соціал-фашизмі”, у блокуванні з російськими і польськими "націоналістами-великодержавниками"/?!/* . Щодо історичних концепцій Кравченко закидав Грушевському, нібито він писав про те, що за часів раннього й розвинутого феодалізму /XII-XVI ст./ творчими силами на Україні буди князі та боярство, в добу пізнього середньовіччя /XVII-XVIII ст./ старшинська верства, гетьманат, а в період капіталізму - "українська інтелігенція і недиференційоване, однорідне селянство - "трудове" селянство, фактично куркульство"**. Далі Грушевському приписувалось повне заперечення соціальної неоднорідності українського народу при феодалізмі, проповідування якогось раю, "без класових суперечностей", невизнання існуючої панської сваволі й жорстокого "грабування" селян феодалами, в XVII-XVIII ст., зокрема на Лівобережжі. За ним, твердив І.Кравченко, виходить, що селянство не боролось проти українського панства, проти української козацької старшини і що вона /тобто старшина. - О.Г./ як творець української державності захищала селянина². За те, що Грушевський "осмілився" зая-

перебував в еміграції у Австрії, де створив Український соціологічний інститут /Відень/. У 1924 р. повернувся на Україну,

* ймовірно, йшлося про російських шовіністів та польських націоналістів. Але ні до перших, ні до других, на наш погляд, Грушевський не належав.

** Таку суб'єктивну оцінку Кравченко дав лише на підставі промови вченого під час святкування його 60-річчя в 1926 р. - Див.: Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: Академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // Записки історико-археографічного інституту. - К., 1934. - Вип.І. - С.16.

2. Там же. - С.26.

вити: політика старшини не була позбавлена розуміння загальних інтересів простої людини та її "оборони"³, його було названо "фашистом". Але згадаймо: до старшини належали й такі її кращі представники, як Б.Хмельницький, І.Богун, Д.Нечай, М.Кривоніс і багато інших, котрі часто близько сприймали народні сподівання.

Безумовно, подібні зауваження І.Кравченка не можна вважати об'єктивними. В своїй основі вони однозначні, зроблені без ґрунтовного аналізу й не охоплюють усієї складності та суперечливості в історичних поглядах Грушевського. Цитати з праць вченого, як правило, вихоплюються із загального контексту, а інтерпретація окремих його положень, м'яко кажучи, не завжди точно передає авторську думку. Водночас, як нам здається, Кравченко деякою мірою мав рацію, коли звернув увагу на недооцінку М.С.Грушевським ролі пролетаріату, перебільшення значимості селянства в суспільному розвитку крам, па плутанину в характеристиці української буржуазії як класу.

В тому ж збірнику, де опубліковано статтю І.Кравченка, вміщено й велику розгорнуту рецензію Ф.Ястребова на другу частину дев'ятого тому "Історії України-Русі". Про неї зараз можна було б і не згадувати, оскільки вона написана в тому ж дусі, що й стаття Кравченка, але в ній є деякі цікаві моменти, зокрема, згадується про "критику" Грушевським старшинської діяльності, аналізується подача ним сюжетів класової боротьби, хоч при цьому й зазначається, що автор відсунув цей матеріал "на останнє місце в своїй праці". Важливим є таке спостереження Ястребова: "... Зміст VI розділу книги акад. Грушевського сходить до класової боротьби всередині України, до натиску польських магнатів..."⁴. Як бачимо, і на той час деякі історики, котрі явно перебували не в одному "таборі" з вченим, не могли не погодитися об'єктивно /хоча це і робилось з певними застереженнями/ що Михайло Сергійович визнавав існування класової боротьби та антагонізму на Україні.

3. Див.: Грушевський Мих. В 25-ті роковини смерті О.М.Лазаревського //Україна, - К., 1927. - № 23. - С.12.

4. Ястребов Ф. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні /з приводу 2 половини IX т. "Історії України-Русі" акад. М.Грушевського // Записки історично-археографічного інституту. - К., 1934. - Вип.І. - С.55-120.

Наслідком упередженого підходу до праць М.С.Грушевського стала поява спеціальної праці М.Рубача⁵. В ній було зібрано все негативне, що говорилося та писалося про Грушевського й деяких інших буржуазних істориків. "Буржуазні націоналісти, - наголошував її автор, - зображували український народ у вигляді споконвіку "демократичної", виключно селянської нації, в якій не було ні класу українських поміщиків, ні класу української буржуазії, ні класу українських робітників. Твердження про споконвічний демократизм, безкласовість українського народу було ще в 40-х роках XIX століття висунуто ліберально-буржуазним істориком М.Костомаровим. У другій половині XIX століття воно поширювалося і розвивалося буржуазно-націоналістичним істориком В.Антоновичем, а потім, на початку XX століття, - заклятим ворогом українського народу М.Грушевським"⁶. Останній твердив, зазначається далі в праці, що "український народ втратив "вищі майнові класи", що велике землеволодіння на українській території стало надбанням "чужих" народностей, а також, що на Україні, в ХУІІ-ХХ століттях не було українських поміщиків"⁷.

Сказати, що все це - фальсифікація, ми не маємо повного права. Окремі зауваження є цілком слушними. Адже Грушевський заявляв у 1918 р.: "Буржуазії у нас не було й нема". Він також помилково вважав селянство основною рушійною силою суспільства. Селянство, писав він, є "фундаментом, на котрім треба будувати все"⁸. Одночасно не можна стверджувати, що більшість закидів М.Рубача справедливі. У них відбивається лише один бік життя й діяльності великого вченого, у чому нас переконує більшість його досліджень /особливо історичні праці, написані до першої російської революції 1905-1907 рр., значення і характер якої він так до кінця і не зрозумів/.

5. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". - К. 1955. -С.71.

6. Там же. - С.8

7. Там же. - С.11.

8. Грушевський М. На порозі нової України. - К., 1918. - 37с.

Відомі радянські дослідники І.Бойко та Є.Кирилук у другій половині 60-х років, у зв'язку із 100-річчям від дня народження М.Грушевського, спробували по-новому підійти до висвітлення проблеми і дати об'єктивнішу оцінку науковій спадщині вченого. Поряд з досить принциповими зауваженнями в ювілейній статті містяться важливі позитивні оцінки. Зокрема, автори справедливо відзначили, що національне питання Грушевський ставив вище класового, а український народ часто розглядав як селянську націю. Водночас у статті відзначається, що "Історія України-Русі" написала "на рівні буржуазної світової історіографії і являла собою узагальнення надбань української історіографії доби феодалізму й капіталізму". Ця праця, на думку І.Бойка й Б.Кирилюка, мала не тільки наукове, а й політичне значення, оскільки давала рішучу "відповідь австрійським, польським і російським реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на власний розвиток, на свою національну культуру"⁹.

Крок назад у цьому питанні, як нам здається, було зроблено у в цілому оригінальній і корисній синтетичній праці з української історіографії. Один з її авторів намагався переконати читача, нібито праці М.С.Грушевського та деяких інших буржуазних істориків завдали тільки "величезної шкоди розвитку історичних знань"¹⁰.

Звичайно, в одній статті ми не маємо можливості навести всі, навіть найважливіші оцінки, дані вітчизняною історіографією історичним концепціям М.С.Грушевського, і спинилися лише на найхарактерніших з них, з урахуванням різних точок зору. Спробуємо простежити, що ж корисного дали праці вченого у вивченні питання історії класів-станів на Україні у дожовтневий період, чи завжди в них йшлося про „реакційні націоналістичні теорії "безбуржуазності" та "єдиного потоку".

Передбачаючи, що деякі радянські історики, які звикли бачити і виділяти в концептуальних поглядах М.С.Грушевського головним чином "безкласовість" і "безбуржуазність", будуть з автором незгодні, хочемо сказати: хай хоч і не завжди правильно з позицій історичної дійсності та методологічних засад, вчений у багатьох своїх

9. Бойко І., Кирилук Є. Михайло Грушевський: 3 нагоди 100-річчя від дня народження // Літ.Україна. - 1966. - 30 верес.

10. Историография истории Украинской ССР. - Киев, 1986. - С.64.

студіях епічною мірою достовірно показав еволюцію класів на Україні за феодальної доби й частково за часів капіталізму. Звернемось спочатку до загальних авторських положень стосовно цього процесу. Так, історію українського народу в одній з праць він поділив на три основні періоди. Перший /IX-XIII ст./ характеризувався, на його думку, такими рисами, як поділ, суспільства на дружину і общину, утворення купецько-боярського /капіталістичного/ класу землевласників, сильним розвитком /а пізніше занепадом торгівлі, промисловості і т.д. Другий, "перехідний період" /XIV-XV ст./, характеризувався прискореними темпами формування вищого, привілейованого класу і повним економічним і юридичним поневоленням народних мас. Водночас "этот привилегированный класс,- пишет Грушевський,- вое решительнее отделяется от массы народ в культурном и национальном отношении, антагонизм массы в отношении к правительственному и привилегированному меньшинству, существовавший, конечно, и в предшествующее время, теперь обостряется национальной и религиозной рознью". Особливо яскрава оцінка дана вченим наступному, третьому, періоду /починається з XV ст./, змістом якого стала, за його переконанням, "история борьбы народа с ненавистным общественным и экономическим строем, стремящегося к ниспровержению его и реформе общественных отношений сообразно народным идеалам общественной справедливости". Причому в той час "борьба экономического и общественного характера объединяется с борьбой религиозной и национальной; благодаря этому, она захватывает собою необыкновенно широкий круг интересов и проникает сверху донизу во все общественные классы"¹¹.

В іншій праці, характеризуючи українську народність як одну з трьох великих гілок "східного слов'янства" /дві інші великороси і білоруси/, вчений неодноразово наголошує: перша - зазнавала національного й економічного гніту, що приводило до значних повстань і, зокрема, до могутньої "національної війни"¹².

11. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - Изд. 3-е, доп. - СПб., 1911. - С.16-17.

12. Грушевський Мих. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. - СПб, 1907. - С.12-14.

М.С.Грушевський відзначав, що українська народність розділена рабством одних і пануванням інших, роз'єднана станами і економічними привілеями¹³. Це дало йому підстави зробити на початку ХХ ст. принциповий висновок: "Між українцями, як і в кожному іншому народі, є різні партії, різні верстви і стани, вони мають не однакові свої хозяйські /економічні/ і громадські /соціальні/ інтереси: що інше займає робітника, що інше селянина, а що інше інтелігента або промисловця"¹⁴.

Звичайно, коментуючи наведені вище положення, можна закинути їх авторів й певну умовність і деякий схематизм запропонованої ним періодизації суспільно-політичної історії України, звинуватити в неправильному ототожненні купецького та боярського станів ІХ-ХІІІ ст. з класом капіталістів і т.д. Однак цілком очевидним є те, що Грушевський прямо пише про існування різних класів, привілейованих і експлуатованих груп населення. Причому їх взаємозв'язок розглядається ним на загальному фоні антифеодальної боротьби, загостренні антагонізмів.

Як же конкретно подано історію класів-станів і розвитку соціальних суперечностей в основних працях вченого? Спробуємо хоча б стисло відповісти на це питання, не претендуючи на його всебічне висвітлення.

Основною верствою феодального суспільства, як справедливо зазначив Грушевський, було селянство. За часів Київської Русі він виділяв серед нього групу вільних і економічно незалежних смердів, які "сиділи" на власних ґрунтах; розряди безземельних, що працювали на чужій, землі й економічно залежали від землевласників, - так званих ізгоїв, закупів, сябрів; численну категорію невільників. Причому, за його спостереженнями ряди безземельних, напіввільних і залежних селян швидко зростали чисельно за рахунок першої групи. Цей процес супроводжувався переходом до феодалів селянських земель.¹⁵ Для періоду Великого князівства Литовського М.С.Грушевський визначив дещо інші групи селян: І/ ті, котрі

13. Грушевський Мих. Движение политической и общественной украинской мысли в ІХ столетии. - СПб., 1907. - с.6-7.

14. Грушевський Мих. Хто такі українці і чого вони хочуть: 2-е, вид., доп. - К., 1917. - СІ.

15. Грушевський Мих. Історія України-Руси.-Львів,1905. -Т.У:

"сиділи на більших ґрунтах" і мали "повні господарства" - так звані тяглі; 2/ посполиті, "осаджені на менших ґрунтах", а також без орної землі - "городники", "підсусідки", "коморники", які були "обложені" панщиною. Історик детально прослідковує поступове обмеження "особистих прав" селян і виключення їх із "загальної юрисдикції"¹⁶. Зокрема, він наголошував: "...Их /тобто селян. - О.Г./ личная свобода, гражданские и имущественные права подвергаются ряду ограничений, и рядом с прежними данями развивается издольная, барщинная повинность. Одновременно из фискальных мотивов проводится строгая регламентация крестьянского землевладения и хозяйственных отношений, разрушающая прежние формы крестьянского хозяйства, более сложные экономические единицы, и низводящая их к минимальным дворам - хозяйствам, причем развитие господских запашек фольварочного хозяйства все более уменьшает величину крестьянского участка и создает чрезвычайно тяжелые формы эксплуатации крестьянского труда" ¹⁷.

Цитата, на наш погляд, є дуже красномовною. Вона спростовує твердження тих істориків, які вважали, що Грушевський не визнає існування в минулому феодальної експлуатації й великого землевлодіння, закономірностей формування останнього. Крім того, як бачимо, вчений писав і про диференціацію селянства за феодальної доби.

У відповідь на посилення соціального гніту середньовічне селянство вдавалося до різних форм боротьби: від "бойкотувань" державців /великих землевласників/ до масових збройних виступів, незалежно від поділу на окремі соціальні групи¹⁸. Особливо вороже воно зустрічало "всякий намек на крепостные порядки, грозило бегством, объявляло себя казаками, и все усилия сломить это противодействие только приготавливали горючий материал для народных движений"¹⁹.

Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях ХІУ-ХУП в. - С.107.

16. Там же. - С.135-151.

17. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.175.

18. Грушевський Михайло. Історія України-Русн. - К.; Львів, _ 1907. -Т.УІ; Житє економічне, культурне, національне ХІУ-ХУП віків. -С.264-270.

19. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.187.

Слабо висвітленим у вітчизняній історіографії є питання про зародження та еволюцію такої категорії населення, як робітні люди. Історії робітних людей на Україні певну увагу приділив М.С. Грушевський. Їх "зародок" він вбачав насамперед у колишніх феодально залежних "холопах" і "парубках"*; переведених на селянські земельні ділянки і зобов'язаних постійно працювати в господарствах заможних хазяїв, "Найближчий типологічний зв'язок" появи робітних людей дослідник бачив у погіршенні становища городників й коморників²⁰.

Значне місце на сторінках своїх праць Грушевський відвів історії міщанського стану. За його переконанням, місто вже за часів Київської Русі стало "центром і огнищем економічного і суспільно-політичного життя... Міська громада, а краще сказати - міський патриціат, що стояв на чолі її, багаті бояре - купці і промисловці, завдавали тон суспільному й політичному життю. Пізніше, на думку вченого, багаті "патриції-капіталісти" розширюють сферу свого впливу: переселяються до міст Західної України на північні райони, а також "ідуть на село"²¹.

Нам здається, характеристика давнього міського патриціату і процесу зростання та поширення його економічного впливу подані тут дещо однобічно. Але те, що місто було тоді тісно пов'язано із селом, із сільським господарством, не викликає, на нашу думку, ніяких заперечень /"Старый украинский город /как вообще города в старом славянском быту/ был тесно связан с землею..."²².

* Починаючи з часів Київської Русі й фактично до ХУІІІ ст., холопи /хлопи/ на території українських, російських і білоруських земель становили категорію поневоленого населення. В ХІУ-ХУ ст. переважну більшість їх було перетворено на кріпаків. Парубками /паробками/, як правило, ставали наймані неодружені працівники. Однак це явище є характернішим для ХУІІІ - першої половини ХІХ ст.

20. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.177.

21. Грушевський Мих. Студії з економічної історії України /Економічний і соціальний перелом ХУ-ХУІІ вв. Господарство польського магната на Задніпров'ю/. - К., 1917. - С.5.

22. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.168.

В періоди ж, коли частини території українських земель входили до складу державних об'єднань Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, роль і значимість міського стану в суспільному процесі, на думку Грушевського, помітно зменшується, а згодом і взагалі зводиться нанівець. "Оперта на рецепованім чужім, зовсім готовім праві, - пише він, - що потім, на тутешнім ґрунті, майже не розвивалося; розбита на безконечний ряд малих держав, якою в принципі була кожна міська громада; не зв'язана навіть якимись спільними інститутами, організаціями, репрезентаціями в одно суспільно тіло, міщанська верства в сім періоді, від коли попадає в нову організацію, визначається великою безвладністю. Її історія відтепер властиво стає одною історією затікання й упадка*, хіба з малими, локальними проблесками світла й блеска"²³. На думку вченого, міщани, втративши свої "імунітети" /привілеї/, були виключені із загальної державної організації й політичного життя, перестали впливати на економічний і культурний розвиток українців. Замість національних представників міщанства найголовніші позиції на той час займають "чужі елементи". Грушевський твердить; в суспільному рухові воно дуже мало що значило**. Водночас занепад українського міста він правильно пов'язує з наслідками панування і "культурної місії" польської шляхти та магнатів²⁴.

* На наш погляд, це явне перебільшення автором занепаду міщанського стану і недооцінка його місця в тогочасному феодальному суспільстві.

23. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - Т.У; - С.222.

** З цим ми також не можемо погодитись. Наприклад, відомо, що в другій половині ХУІ - першій половині ХУІІ ст. міське населення брало активну участь у селянсько-козацьких повстаннях. Важливу роль у той час відігравали і національно-релігійні організації українського міщанства-братотва. - Див.; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури SJ-ХУІІст. - К., 1966. - 251 с.

24. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. - Т.У. - С.261.

Говорячи про недооцінку М.С.Грушевський міщанського стану, хотілося б звернути увагу і на дещо інше трактування цього питання ним же самим. Під гнітом шляхетської Польщі, пише вчений, "в тесных городских стенах, при постоянных сношениях и совместной жизни о привилегированными притеснителями, подвижной и сравнительно интеллигентный мещанский элемент особенно живо чувствует национальное неравенство, национальный гнет, а привычка к организации, к самоуправлению, которую давала муниципальная жизнь и корпоративная цеховая организация, приводят к первым попыткам национальной организации. Таким образом, из мещанских общин выходят первые кадры борцов за права украинской народности"²⁵.

Останній тезис має дуже важливе і принципово значення. Адже одна справа - писати про "занепад" міщанства, підміну його національних представників "чужими елементами", а зовсім інша - говорити про формування саме в його середовищі "перших кадрів борців" за національні інтереси! Це ще раз підтверджує наше попереднє зауваження щодо непослідовності історичних концепцій вченого.

Особливо активізується діяльність міщан у ході визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького. В ній вони, на думку вченого, "поруч української шляхти і духовенства, але в далеко діяльнішій і важнішій ролі, ніж ті, виступають як головний революційний елемент, як ініціатори, провідники і агітатори повстання"*. Грушевський наводить цікаві приклади на підтвердження своїх думок. Після визвольної війни 1648-1654 рр. міщанство, за його твердженням, разом з духовенством і "заможнішими категоріям сільської людності", становило вже той основний ґрунт, де культивувалася і підтримувалася "зубожіла руська культура й національна традиція"²⁶. Особливо це стосується, на його думку, західноукраїнського міщанства.

Окремі фундаментальні праці /насамперед маємо на увазі "Історію української козаччини"/, що становлять тт.7 і 8 "Історії України-Русі". Грушевський присвятив висвітленню проблеми зародження та

25. Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. - С 190.

* Про рушійні сили у визвольній війні, на наш погляд, тут сказано неправильно. Викликає, зокрема, заперечення теза, про те, що міщани стали її "провідниками". Та і сам автор в іншому місці пише: "Главную массу участников восстания дало крестьянство... А толчок к движению вышел из среды реестрового казачества, раздраженного притеснениями со стороны поляков-начальников" - Див.: Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. - С.238.

26. Грушевський Михайло. Історія України-Русі. -Т.УІ. - С.260-262.

еволуції козацького отаку на Україні. Нещодавно вже було зроблено спробу дати об'єктивну й урівноважену характеристику основним міркуванням історика з цього приводу³⁷. Тут додамо лише таке. На думку Грушевського, із самого початку виникнення "козаччина" визначала рід занять і спосіб життя певної групи людей. Вони ще не становили тоді ні окремого класу, ні стану: лише "ходили в козаки". Серед них були представники різних суспільних верств і національностей. Більшість козаків становили знедолені та збіднілі трудівники, частково - заможне духовенство й міщанство, що зазнали поразки на арені політичної, релігійної чи національної боротьби. Вчений досить обережно зазначає: протягом XVI-XVII ст. козаки поволі оформилися в самостійний стан. Центром їх він називає Черкаси. Поступово козацький стан санкціонується вищою владою законодавчо, чіткіше визначаються його права та обов'язки. До нього починають відносити себе "всі суспільні елементи" /навіть боярство і дрібна шляхта/, котрі прагнули позбавитися "тісних рамок" польської державної структури і соціальних обмежень. У ході визвольної війни 1648-1654 рр. козаки, як і селяни, відігравали велику роль. Грушевський пише про виникнення та формування після завершення війни, нової соціальної групи - козацької старшини, яка згодом дедалі більше віддалялася від простого люду. Під час гетьманування І.Самойловича й Т.Мазепи закладалися, як пише вчений, міцні основи станових прав козацької старшини і поміщицького володіння на Україні. Це відбувалося паралельно з ліквідацією форм виборного козацького правління. Поступово старшина складається в "яскраво виражений клас" з відповідними становими, економічними і політичними прагненнями, відсуває на другорядний план військову раду і намагається взагалі ізолювати вплив "козацької черні" на українську політику й правління. Останнє сприяє встановленню тіснішого союзу рядових козаків з пригнобленими масами посполитих. Одночасно Грушевський прямо вказує на загострення боротьби між трудящими і верхівкою пануючого класу - старшиною. Він переконаний /про що не один раз зазначав у своїх студіях/

27. Див.: Смолій В., Гуржій О. Спадщина // Вітчизна,-1989. - № 1. - С.168-172.

старшина не уявляла собі суспільного устрою без особистих пільг, "без підданих і панів" !/. Початок оформлення нового панівного класу і процесу закріпачення селянства, що настав після подій 1648-1654 рр., вчений хронологічно відносив до кінця ХУІІ ст. Багато разів на сторінках його праць старшини постають як новоявлені "пани".

Серед старшини Грушевський розгледів паростки нової суспільно-політичної й економічної сили - буржуазії, яка тільки-но народжувалася і пускала вглиб власне коріння. До неї, на думку дослідника, належав і Самовидець - автор відомого літопису історичних подій на Україні другої половини ХУІІ - початку ХУІІІ ст. Самовидець певною мірою відобразив погляди української буржуазії, що стояла, як відзначив вчений, в стороні "чисто козацьких вимог". Нерідко її класові інтереси вступали в суперечність із загальним напрямом політики уряду, особливо в питаннях державної монополії на винокуріння, продаж тютюну, дьогтю і т.д.²⁸

В "Історії України-Русі" та багатьох інших працях, описуючи "суспільні стани" і їх генезис, М.С.Грушевський навів величезний фактичний матеріал про "всеволодське дворянство", "шляхетський клас і його інтереси", охарактеризував різні "категорії боярства". Причому, їх історію подано, як правило, регіонально; що дало вченому можливість прослідкувати ті чи інші місцеві особливості. Скажімо, про стан шляхти в Галичині він відзначив, що тут воші була дуже неоднорідна, бо "скомплікована" різними "відмінами в конкретних економічних і класових інтересах". Сильне "сполщення" було притаманне шляхтичам Поділля. Автор різнить „стару українську шляхту" від "панів і шляхтичів польських"²⁹. Крім того, він виділяє "дрібних", "убогих", "неповних" шляхтичів, показує їх юридичне місце в загальній структурі феодального, а також частково капіталістичного суспільств³⁰. Одні з них, як правильно вказує М.С.Грушевський, "видиралися" на гору ієрархічної драбини, інші - "спадали до становища майже або й зовсім селянського"

Протягом тривалого історичного розвитку значної еволюції зазнало і духовенство. У переважній своїй більшості "монастирі

28. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.237, 304.

29. Грушевський Михайло. Історія України-Русі. - Т.УІ.- С.245-252.

30. Там же - Т.У.- С.58, 62, 82.

31. Там же. - С.91.

засновувалися або фундувалися коштами князів і панів"³². Грушевський досліджує шляхи збагачення духовних феодалів і за рахунок народних мас, наводить при цьому численні конкретні приклади. Неоднозначно оцінює вчений роль церкви в суспільстві, зокрема як негативний, так і позитивний її вплив /наприклад, під час освоєння нових земель/. Оцінюючи значення православної церкви для Західної України за часів середньовіччя, історик звернув увагу, що "духовенство при своїй тодішній численності становило також дуже замітний елемент і опору руських традицій і руського життя... Воно стояло в тісній зв'язку з українськими масами... мало й можливість великого впливу, проникання в самі інтимні сторони духовного народного життя - що стало неприступним пізнішим, культурнішим, але більш відірваним від народа поколінням духовенства..."³³. Разом з тим вище духовенство "вгорі" вмикалося із світською "аристократією".

У характеристиці класів-станів першорядне значення мають їх права на землю, яка становила економічну базу феодалної формації. Про принципове розуміння вченим того, кому належала насправді земля, свідчить його висновок: "Создается убеждение, что крестьянин сидит не на земле своей, а лишь пользуется государственною, под условием исправного отбывания связанных о ней повинностей в пользу государства или того лица, которому правительство переуступит права на крестьянские повинности..."³⁴.

Правильне трактування ним положення про земельну феодалну власність і землеволодіння має і сьогодні велике теоретичне значення³⁵.

Ще одне, дуже гостре й болюче питання ми не можемо обійти в нашій розвідці, оскільки воно тісно лягло на оцінку практично

32. Там же, - С.264.

33. Там же. - Т.П. - С.263.

34. Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. - С.163.

35. Див.: Гуржій О.І. Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму //Історичні дослідження: Вітчизняна історія. - К., 1986. - Вип.І2. - С. 65-69.

всіх історичних концепцій М.С.Грушевського /звісно, особливо з упередженої точки зору до його наукового доробку/. Досить часто в спеціальних історіографічних працях і енциклопедичній виданнях подибуємо такі тези: Грушевський негативно ставився до акту возз'єднання України з Росією, засуджував діяльність Б.Хмельницького³⁶. Справді, подібні судження траплялися в окремих студіях вченого. Але заради справедливості слід вказати й на протилежні твердження: "Українці і білоруси руським найблизші, як рідні брати... Українці до неї /Росії. - О.Г./ приєдналися, - не з примусу, не силою, а своєю волею"³⁷. Україна добровільно приєдналася до Росії", - писав він у іншій своїй праці³⁸. Щодо Б.Хмельницького: "Даровитый полководец, гениальный, можно оказывать, администратор, искусный политик, дипломат"³⁹; "Трудно без волнения следить за подъемом политической и общественной мысли у этого даровитого человека, олицетворявшего в себе современное ему украинское общество, весь украинский народ, неожиданно вырвавшийся из связывавших его вековых пут политического, экономического и национального порабощения, о восторгом и смятением созерцавший открывавшиеся перед ним горизонты и открывавшего в них возможность совершенно новых, невыслышимых перед тем общественных и политических отношений"⁴⁰.

Таким чином, навівши лише найголовніші положення з історичних праць М.С.Грушевського, можемо констатувати: вчений одним з перших у буржуазній історіографії створив історію класів-станів на Україні. Безпідставними в своїй більшості є закиди, нібито

36. Наприклад, див.: Грушевський Михайло Сергійович //РЕ ІУ. - К., 1969. - Т.І. - С.484.

37. Грушевський Мих. Про українську мову і українську школу: 2-е вид. - К., 1917. - С.17.

38. Грушевський Мих. Единство или распад России. - С.6.

39. Грушевський Мих. Очерк истории украинского народа. - С.239.

40. Там же. - С.40.

він заперечував існування класу українських панів, великої земельної власності у період феодалізму, а також у дещо пізніші часи. Коригування потребують і звинувачення на адресу Грушевського в засудженні ним діяльності Б.Хмельницького, його негативного ставлення до акту возз'єднання України в Росією. Висвітлення вченим питань класової боротьби дає підстави твердити про її більшу чи меншу недооцінку, але ніяк не про повне заперечення. Думаємо, наукові праці М.С.Грушевського добром послужать ще не одному поколінню радянських істориків.

РАДЯНСЬКІ ІСТОРИКИ І ЗАРУБІЖНІ УКРАЇНОЗНАВЦІ: НЕОБХІДНІСТЬ ДІАЛОГУ

Нині, коли історики почали відмовлятися від догматичного мислення, від сталінських схем історії СРСР, союзних республік та національних відносин у нашій країні, нового підходу потребує і вивчення зарубіжної історіографії цих питань. Раніше назви праць радянських дослідників, у яких аналізувалися концепції західних авторів, починалися словами "Критика фальсифікацій...", "Неспроможність..." або в кращому випадку - "Критичний аналіз" /виходить, що, наприклад, аналіз радянської історіографії тих чи інших проблем був уже некритичним?/. Слова "радянолог", "радянологія", "спеціаліст з історії СРСР" бралися у лапки, хоча якщо існує американістика, германістика, полоністика тощо, то чому не може існувати й така наука, як радянологія. Зрештою лапки з радянології зняли, і відбулося це ще до початку перебудови.

Важливим кроком вперед, на наш погляд, став "круглий стіл", проведений у редакції журналу "История СССР" /Див.: "История СССР", 1986, № 1/. Вважаємо, що корисно навести хоча б деякі з думок фахівців, що виступили на ньому.

Ю.І.Грицький /Інститут наукової Інформації із суспільних наук АН СРСР/: "Не можна кваліфікувати сам інтерес дослідників за рубежем до наших прорахунків і негативних явищ в останні десятиріччя як неодмінний прояв антикомунізму та антирадянзму/ а саме так оцінювали ми їхні позиції у той період/. Нині наша самокритика в багатьох відношеннях гостріша, ніж критика нашої дійсності за рубежом. Це найкращий доказ неправильності традиційного підходу до оцінки багатьох зарубіжних праць з історії у радянській пресі".

В.П.Булдаков /Інститут історії СРСР АН⁴ СРСР/: "Треба прямо визнати, що західна історіографія в свій час немовби відтворювала наші власні слабкості та вади. Наприклад, при прочитанні "Короткого курсу" іноземному спостерігачеві важко позбутися враження, що він має справу з "тоталітарним", "автократичним" суспільством. Рух історичної думки, як і все у нашому світі, взаємозв'язаний".

Ю.М.Афанасьєв /Московський державний історико-архівний інуправл/: „Нині, коли ми робимо перші кроки згідно з принципами Делійської декларації,... відповідає цим принципам ставлення до іншого в сфері суспільствознавства – це аж ніяк не стирання граней, не якийсь еклектизм, не безпринципність, а єдино можлива в наш час культура наукового спілкування. Це один із способів збереження цілісності світу, його єдності, яка постає з відмінностей” .

І нарешті А.М.Сахаров /зав.сектором зарубіжної історіографії історії СРСР Інституту історії СРСР АН СРСР/: „Хотілося б підтримати висловлену Ю.М.Афанасьєвим думку про необхідність розглядати наше ставлення до немарксистської історіографії із загальнокультурної точки зору як проблему ставлення до іншого, до інакомислячого”.

Настав час зняти лапки й із західного українознавства, відмовитися від огульного засудження того, що зроблено західними вченими, від навішування ярликів або навіть вживання лайливих управлів на їхню адресу. Це стосується і тих дослідників, які вивчають радянський період історії України. Ставленню до їхніх праць і присвячена дана стаття.

Як раніше велася полеміка з нашого боку? Критикуючи західних дослідників, радянські автори часто самі спрощували їхні тези, обходячи наявні деформації соціалізму, підганяючи науку під політичні завдання. «Литературная газета», „Новий мир” та деякі інші видання, готуючи перебудову, писали про кричущі недоліки в радянському суспільстві часів застою. Однак, до літератури, присвяченої аналізу західної історіографії радянського суспільства, це не потрапляло.

В історії УРСР ще зі сталінській часів утворився цілий ряд заборонених тем. Замовчувалася така трагедія, як голод 1933 р. Офіційний підхід, який домінував у радянській історіографії, спричинився до того, що наші історики почали обходити й ті проблеми, які обговорювалися в радянській науці не тільки у 20-х роках, або під час „відлиги” кінця 50-х років, а й навіть під час апогею культу особи наприкінці 40-х – на початку 50-х управ. Це стосується, наприклад, питання про нестачу місцевих кадрів серед управлів

ського апарату у західних областей УРСР. Про нього говорилося у пресі першого повоєнного десятиріччя та й потім у працях, виданих під час "відлиги", але згадка про ці питання зникла з праць істориків у 70-х - 80-х роках. У застійні часи з багатьох видань зникли також згадки про безпідставний розпуск Компартії Західної України у 1938 р., репресії проти її членів. Або візьмемо, наприклад; мовну ситуацію на Україні. Про складності у цій сфері в нашій історичній літературі, у тому числі в працях, присвячених аналізу зарубіжної історіографії радянського суспільства, просто не писалося.

Воо це, безумовно, суперечило лєнінським принципам полєміки. В.І.Лєнін писав, що "критика повинна полягати в тому, щоб порівняти й зіставити даний факт не з ідеєю, а з іншим фактом; для неї важливо тільки, щоб обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являли собою, один у відношенні до другого, різні моменти розвитку, причому особливо необхідно, щоб з такою ж точністю був досліджений весь ряд певних станів, послідовність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку" /ПЗТ, т.І, с. 155-156/. У 1921 р. Лєнін підкреслював: "Нам потрібна повна і правдива інформація. А правда не повинна залежати від того, кому вона має служити" /ПЗТ, т.54 , 0.446/.

Необхідно сказати і про проблеми джерельної бази радянських істориків. У спецфондах із сталінських часів були заховані радянські видання 20-30-х років, у тому числі й праці видатних партійних і державних діячів, таких, наприклад, як М.О.Скрипник. Не включалися до збірок документів Компартії України рішення, присвячені проведенню політики українізації. У вкрай незадовільному стані перебуває й статистика. Порівняймо матеріали переписів населення 1959 р. і 1979 р. з багатющими матеріалами перепису 1926 р. Зникли дані про національний склад робітничого класу та інтелігенції. /Цікаво, що у статистичному збірнику "Труд и профсоюзы на Украине" /X., 1928/ наводилися дані навіть по різних профспілках про чисельність їх членів, котрі пишуть, розмовляють, розуміють українську та російську мови/.

Отже, не діалектичний метод, а те, що через "вищі" політичні міркування його не застосовували в процесі аналізу ряду сфер суспільного життя, тривале мовчання радянських авторів з приво-

ду багатьох гострих питань, призвали до того, що чимало проблем історії УРСР, вивчення яких радянські історики тільки розпочали, спочатку ставилися у зарубіжному українознавстві. Значною мірою це пов'язано з тим, що серед функцій українознавчих досліджень на Заході є розробка рекомендацій для політиків, ділових кіл, що послаблює вплив пропагандистських штампів при аналізі радянської дійсності. Тому нам треба враховувати різницю між тими на Заході, хто займається науковою діяльністю /хоча й там, як і у нас, є соціальне замовлення/ і тими, хто працює безпосередньо на пропаганду.

Наведемо ряд випадків, коли радянські вчені не застосовували марксистську методологію для аналізу історичних подій, внаслідок чого радянологія, в тому числі українознавство, випередили нас у постановці і розробці багатьох важливих питань. Це стосується, наприклад, висвітлення політики українізації, яке західні українознавчі проводять на основі радянських джерел 20-30-х років, згубного впливу сталінізму на міжнаціональні відносини, причин та наслідків голоду 1933 р., сучасної мовної ситуації на Україні; постановки питання про можливість збільшення капіталовкладень у легку промисловість і сільське господарство після війни, про проблеми, які виникали і виникають у міжреспубліканському обміні, розподілі капіталовкладень, співвідношенні темпів розвитку союзних республік. Зарубіжні українознавчі обговорюють і таку проблему, як зниження частки УРСР у загальносоюзному промисловому виробництві. Мабуть, це стало однією з причин того, що дані про частку союзних республік у промисловому виробництві СРСР зникли з радянської статистики, що лише ускладнює вивчення даної проблеми.

Але й нині, коли починаєш вивчати західну історіографію проблеми, інколи ловиш себе на тому, що підсвідомо спрацьовують старі установки: насамперед шукаєш недоліки чи вразливе місце, яке можна було б "критикнути". А це веде до зручного для критики спрощення концепцій західних авторів. Такого підходу, безумовно, треба по збавлятися. Цікавити мають насамперед нові для радянської науки факти і положення. Це і буде поштовхом до суперечки, в якій, як відомо, народжується істина. Необхідне наукове зіставлення точок зору, незалежно від того підтримує той чи інший західний вчений

наші дії у зовнішній та внутрішній політиці.

Про достоїнства західних публікацій у галузі українознавства нами стисло оказано. Тепер, так само стисло, про недоліки;. Деякі з них викликані, на наш погляд, однобічністю концептуальної схеми, прийнятої тим чи іншим західним дослідником. Візьмемо, наприклад, книгу американського вченого Я.Білінського "Друга радянська республіка", видану в 1964 р., але яка, на нашу думку, й донині лишається у західній історіографії найвагомішою працею з історії України перших двох повоєнних десятиліть. У ній, зокрема, йдеться про допомогу, подану Україні і Білорусії у перші роки після війни по лінії ЮНРРА /Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй/. Однак на п'ятистах сторінках цієї монографії практично не згадується про допомогу інших союзних республік у відбудові економіки УРСР.

Важливо зазначити, що на тенденції розвитку зарубіжного українознавства значний вплив опрацюють міжнародна обстановка, події у нашій країні. Так, в ньому помітна тенденція до відходу від конфронтаційних стереотипів, застарілих догм. Вона проявилася ще у 60-70-х роках, коли почалося "наведення мостів", розрядка з СРСР. Наприкінці 70-х - у першій половині 80-х років, коли наростали кризові явища в радянському суспільстві, а на Заході спостерігалася "консервативна хвиля", коли знову загострилося міжнародне становище, залунали заклики до "хрестового походу" проти СРСР, ця тенденція послабла. Однак завдяки перебудові в СРСР, пом'якшенню міжнародної напруженості в результаті реалізму, виявленого як Сходом, так і Заходом, вона знову посилилася. І це зрозуміло, оскільки упереджений підхід до СРСР значною мірою пов'язаний з атмосферою "холодної війни", і з реаліями нашої адміністративної системи.

Зарубіжні українознавчі не обходять позитивних змін у соціально-економічній структурі української нації. Так, відомий канадський вчений Б.Кравченко підкреслює, що внаслідок розвитку промисловості та пов'язаних з цим процесами міграції із села до міста зросла частка українців у складі робітничого класу України, вони стали переважати і в складі його найбільш кваліфікованої частини. Я.Білінський у збірнику 1978 р. видання відзначає, що в результаті соціальних змін українці "вже не є квазіетнографічною масою, якою вони були два чи три покоління тому". Крім того, у своїй кни-

зі він зазначає, що оскільки діяльність ОУН у Західній Україні "частково опиралася на соціально-економічне незадоволення перенаселеного села, індустріалізація наносила удар по одному а коренів руху". А ось, наприклад, як трактував Я.Білінський участь частини уніатського духовенства у Львівському соборі 1946 р. Він пише про "амбіції Г.Костельника, його острах перед НКВС" і водночас зазначає, що причини могли бути і більш глибокими, оскільки керівники уніатської церкви були "відданими й щирими католиками, котрі насамперед хотіли відстоювати інтереси вселенської католицької церкви", а "Ватікан не завжди розглядав уніатську церкву як рівноправну з римсько-католицькою"¹.

Отже, зображення подій з історії УРСР зарубіжним українознавцем можна умовно поділити на три групи: коли воно в тих чи інших аспектах, збігається в радянською історіографію; коли зарубіжні українознавці порушували питання, які не висвітлювалися радянськими дослідниками; коли західні автора недостатньо враховують ті чи інші події, тенденції, а в концептуальному плані розглядають адміністративно-командну систему, її негативний вплив на міжнаціональні відносини як суть соціалізму. Все це треба враховувати і аналізувати праці зарубіжних українознавців всебічно. Для цього нам насамперед необхідно по-новому підійти до своєї історії, її "білих плям", відкрити статистичні дані та архіви, особливо відомчі /в свою чергу великий інтерес для радянських дослідників являють собою джерела з історії України, що зберігаються на Заході/.

1. Протягом останніх двох років у радянській пресі з'явилися нові підходи до проблеми легалізації Української католицької церкви. Вперше це зроблено в журналі "Век XX и мир" /1988, № 22/. Нині в світі діє декілька уніатських церков, - що підпорядковані Ватікану: греко-католики, вірмено-католики, халдо-католика, копти-католики, мароніти. Греко-католики, що відкололися від різних православних церков, живуть у багатьох країнах світу, в тому числі соціалістичних. /Угорщина/. Серед вірмен в СРСР в й вірмено-католики /Пучков И.И. Современная география религий.- М., 1975,- С ,61, 102, 164/.

Поступово розширюються зв'язки із зарубіжними українознавцями. Активні кроки в цьому напрямі роблять наші письменники й літературознавці. Говорячи про літературознавчі дослідження, що ведуться українознавцями на Заході, заступник директора Інституту літератури АН УРСР М.Г.Жулинський зазначав: "Треба знати, що вони пишуть і видають, своєчасно оцінювати, краще - популяризувати, вступати в наукову полеміку. Тільки не мовчати, не замовчувати. Багатьох закордонних літературознавців слід сьогодні нам "легалізувати" з тим, щоб, не поступаючись у питаннях методологічних, виявити, що ж нового внесли вони в дослідження нашої літератури. Цей погляд "зі сторони", хай іноді й дискусійний, нам не завадить"/"Літературна Україна", 1988, № 51/. Такий підхід, на наш погляд, необхідно застосувати і до досліджень істориків, економістів та філософів, які працюють в українознавчих центрах Заходу.

31 травня - 1 червня 1989р. в Неаполі відбулися Установчі збори Міжнародної асоціації українців, постійним місцем перебування якої визначено Київ. Вирішено провести I Міжнародний конгрес українців у Києві не пізніше осені 1990 р. З радянського боку, крім представників Інституту літератури АН УРСР, Інституту мовознавства АН УРСР та Співки письменників України, у зборах узяли участь також історик Я.Ісаєвич /Інститут суспільних наук АН УРСР/ та директор Інституту археології АН УРСР П.Толочко.

Розширюються контакти з істориками-українознавцями із Сполучених Штатів Америки та Канади. В "Українському історичному журналі." /1989, № 5/ надруковано статтю американської дослідниці П.Кеннеді Грімстед "Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель /1569-1673 рр./ В препринті № 5 Інституту історії АН УРСР "Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550-1648 рр." вміщено доповідь на цю тему канадського дослідника С.Величенка, з якою він виступив в Інституті історії АН УРСР.

Із спецфонду до відкритого фонду бібліотек перейшла більшість книжок західних істориків-українознавців, виданих до 1985 р. іноземними мовами, так само як і величезний масив немарксистської літератури,

включаючи політичну, праці багатьох політиків Заходу /також до 1985 р. включно, а більшість західних газет та журналів - і після 1985 р., хоча трапляються випадки, коли окремі номери з них, які вийшли після квітня 1988 р., опиняються у спецфонді/* . Таким чином, вони стали доступні для читачів, які знають іноземні мови. Разом з припиненням глушіння радіоголосів це, на наш погляд, досить-таки значний крок порівняно з попереднім станом справ у сфері обміну інформацією. Зараз бажаючі із знанням іноземних мов зможуть самі, без посередників ознайомитися з поглядами цих авторів.

На нашу думку, під впливом процесів, що відбуваються у внутрішній та зовнішній політиці СРСР, позитивних компромісів між Сходом і Заходом, поступової відмови нашої історичної науки від сталінсько-брежневських догм у зарубіжному українознавстві також долатимуться стереотипи і штампи, зміцнюватиметься неупереджений підхід до висвітлення історії України. Це треба враховувати й розширювати контакти із зарубіжними українознавцями, неупереджено аналізувати їхні праці, використовуючи все позитивне, що зроблено ними. Нове мислення вимагає діалогу і в цій сфері. Це буде корисним як для нас, так і для української діаспори. Це буде корисним і для діалогу між СРСР та країнами Заходу.

* Ось лише деякі з праць істориків-українознавців, які зберігаються нині у відкритому фонді Центральної наукової бібліотеки АН УРСР: Berys J. *The Sovietization of Ukraine 1917-1923.*-Edmonton, 1980; Mace J. *Communion and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1913--1933.* -Cambridge /Mass./, 1983; *Poland and the Ukraine. Past and Present* /Ed. by Potichnyj P. - Edmonton; Toronto, 1980; *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution* /Ed. by Hunczak T. - New Brunswick /N.J./, 1971 *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution* /Ed. by Hunczak T. - Cambridge /Mass./, 1977 та багато інших.

Наведена нижче Декларація про міжнародне співробітництво археографів у галузі публікації наслідків історії та культури українського народу є результатом переговорів і зустрічей, що відбулися 29 червня-12 липня цього року під час візиту до Києва проф. Омеляна Пріцака, вченого із світовим ім'ям, який заснував і багато років очолював один з провідних центрів зарубіжного українознавства - Український науковий інститут Гарвардського університету. Перспективи співпраці були предметом обговорення на засіданнях вченої ради Інституту історії АН УРСР, розширеного Бюро Археографічної комісії АН УРСР, Комісії по вивченню творчої спадщини академіка М.С.Грушевського, проблемних груп по підготовці до друку науково-довідкових видань, східних джерел з історії України, під час зустрічей в інститутах літератури, мовознавства, філософії, археології, ЦНБ АН УРСР, Головархіві УРСР. Конструктивні переговори велися 5-10 липня у Львові - в Інституті суспільних наук АН УРСР, ЛНБ АН УРСР, ЦЦА УРСР у Львові.

На шляху до зближення і реального співробітництва доведеться подолати цілий ряд складних перешкод юридичного, фінансового, технічного характеру; очевидно, не всі із зазначених у Декларації позицій вдасться реалізувати як спільні видання двох археографічних центрів під егідою Міжнародної Асоціації українців. Але перші кроки вже зроблені. Слідом за Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР - першою академічною установою на Україні, що встановила творчі контакти з Українським науковим інститутом, зокрема, у здійсненні гарвардського проекту "Корпус української десекулярної творчості", - Археографічна комісія АН УРСР поставила за мету надолужити згаяне за десятки років бездіяльності і спільно із зарубіжними колегами-українознавцями створити повноцінний джерельний фундамент для відтворення правдивої історії нашого народу, забезпечення суспільствознавчих досліджень.

Археографічна комісія Академії наук УРСР

ДЕКЛАРАЦІЯ

про підсумки проведення зустрічей та основні принципи, форми та напрями співробітництва між Археографічною комісією Академії наук УРСР, Археографічною комісією Українського наукового Інституту Гарвардського університету і Археографічною комісією Міжнародної Асоціації українців у спільному виданні пам'яток історії та культури українського народу

Археографічна комісія АН УРСР, Археографічна комісія Українського наукового інституту Гарвардського університету і Археографічна комісія Міжнародної Асоціації українців констатують важливість встановлення міцних творчих і ділових контактів між радянською, американською та міжнародною сторонами в галузі спільної підготовки і видання пам'яток історії і культури українського народу з найдавніших часів до наших днів. Таке співробітництво допоможе активізувати едиційну роботу в УРСР і за її межами, дозволить зберегти безцінні духовні скарби української культури для сучасників і прийдешніх поколінь українців та зроби́ти їх надбанням інших народів світу, сприятиме розвитку україністичних студій у країнах світу.

В рамках проведених зустрічей обидві сторони досягли принципової згоди про необхідність укладення ряду відповідних договорів з конкретних питань спільної едиційної роботи по підготовці, виданню та перевиданню історичних джерел і найважливішої спадщини української історіографії та інших форм наукового співробітництва.

Співробітництво між сторонами може бути реалізоване в таких формах:

I, Підготовка спільних видань у рамках проекту "Корпус української досекулярної творчості" /проект КУДТ/ та проекту Археографічної комісії АН УРСР "Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України на період до 2000 року" /проект АК-2000/.

II, Обмін мікрофільмами /мікрофішками/ архівних документів /фондів, збірок/, що стосуються історії України та суміжних земель.

III, Обмін спеціалістами її галузі археографії для стажування та консультацій під час підготовки спільних видань.

IV. Обмін виданнями проектів КУДТ та АК-2000, бібліографічними покажчиками, каталогами та іншими україністичними публікаціями.

Спільні публікації в рамках вказаних проектів, можуть бути як багатотиражними гонорарними виданнями з гарантованими прибутками, так і малотиражними безгонорарними виданнями за рахунок дотацій /пожертвуваль/.

Спільні публікації передбачається здійснювати:

1. На базі видавництва "Наукова думна".

2. На базі Українського наукового Інституту Гарвардського університету.

3. На базі видавництва "Наукова думна" і Українського наукового інституту /спільно/.

4. На мікрофішках.

Титульні сторінки спільних видань позначаються трьома обов'язковими грифами: Археографічної комісії Міжнародної Асоціації україністів, Археографічної комісії АН УРСР та Археографічної комісії Українського наукового інституту Гарвардського університету, а також видавничими марками /емблемами/ партнерів. При необхідності видання можуть позначатися грифами інших установ і організацій, причетних до видання.

Серії по виданнях проекту АК-2000 позначаються згідно з цим проектом.

На титульних сторінках відзначаються Можливі спонсори з обох сторін, які братимуть участь у фінансуванні конкретних видань.

Вступні частини спільних видань готуються двома мовами /за винятком видань проекту КУДТ/ - українською і англійською, резюме - чотирма: українською, російською, англійською та французькою.

Спільні редакційні колегії та остаточний склад упорядників спільних видань визначаються в кожному конкретному випадку в ході підготовки видання.

Усі спільні видання апробуються до друку в Археографічній комісії АН УРСР та Археографічній комісії Українського наукового інституту Гарвардського університету. При необхідності до рецензування можуть залучатися фахівці інших наукових центрів.

Сторони зобов'язуються здійснювати постійний обмін науковою інформацією (це стосується також поточного і перспективного анонсування у пресі, періодичних та спеціальних виданнях публікацій партнерів, у тому числі і спільних видань), готувати та поширювати рекламні проспекти та спільні та особні публікації, що полегшуватиме остаточне визначеній тиражів.

Орієнтовний перелік спільних видань дивись у додатку.

З радянської сторони у реалізації спільних проектів братимуть участь академічні установи /Інститут історії АН УРСР базова організація Археографічної комісії АН УРСР, Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклора та етнографії ім. М.Т. Рильського АН УРСР, Інститут філософії АН УРСР, Інститут археології АН УРСР, Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського АН УРСР, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника АН УРСР тощо/, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, провідні вузи республіки /Київський державний університет, Дніпропетровський державний університет, Львівський державний університет та ін./, з американської - Український науковий Інститут Гарвардського університету, Гарвардське університетське видавництво, Канадський Інститут українських студій та ін.

Вказані установи з радянської сторони на період підготовки угоди уповноважують Археографічну комісію АН УРСР вести переговори з американською та міжнародною сторонами і діяти при цьому від їхнього імені.

Сторони зобов'язуються протягом шести місяців від дня підписання декларації відпрацювати механізм співробітництва, з'ясувати комплекс юридичних і фінансових питань, виробити відповідні засади, на яких базуватиметься угода про співробітництво в галузі археографії, а також представити одна одній проекти угоди.

При цьому з'ясовуються:

- юридичні особи, правомочні укласти міжнародну угоду і підтримувати контакти на правах офіційних партнерів з усіма повноваженнями лір, співвиконавців з ножиної сторони;
- конкретні позиції з переліку видань, які для ножиної сторони бажано було б видавати у той чи інший спосіб на базі: 1. Ви-

давництва "Наукова думка"; 2. Українського наукового Інституту Гарвардського університету; 3. Видавництва "Наукова думка" і Українського наукового інституту /спільно/; 4. На мікрофішах;

- авторські колективи і склад редакційних колегій з кожної сторони на кожну позицію, обсяги і терміни підготовки видань;
- юридичні сторони, яким належатиме авторське право на спільні видання;
- порядок встановлення тиражів спільних видань;
- порядок нарахування гонорарів за підготовку багатотиражних видань і покриття видатків на підготовку збиткових малотиражних видань;
- порядок і умови відрахування партнерів валюти за реалізацію спільних видань;
- порядок встановлення і координації цін на спільні видання для реалізації на території СРСР та США; на території інших країн; відкриття спеціальних банкових рахунків в СРСР та США, на які нараховуватимуться кошти за реалізацію видань на території відповідно США та СРСР, та реалізації цих коштів цільовим призначенням на: а/ утримання радянських спеціалістів в США та американських - в СРСР; б/ розширення видавничої діяльності в рамках спільних проектів;
- умови взаємного безвалютного книгообміну /в першу чергу - видань за проектами КУДТ та АК-2000/, в тому числі умови передачі частини тиражів спільних видань партнерів;
- умови безвалютного обміну спеціалістами для проведення стажування та наукових консультацій в ході підготовки спільних видань;
- умови, на яких можлива передача /продаж/ паперу видавництва "Наукова думка" для підготовки видань вказаних проектів та плівки для виготовлення мікрофільмів /мікрофіш/ архівних документів;
- способи і умови транспортування частини тиражів спільних видань на територію СРСР та США; умови оплати митних задатків;
- установи, які мають право складування й наступної реалізації спільних видань, видрукованих партнером;
- можливості для встановлення прямого книгообміну між сторонами і організації прямих попередніх замовлень у видавництвах, які готують видання;

- можливості передачі американською стороною Археографічній комісії АН УРСР в обмін на частину тиражів видань вказаних проектів комп'ютерної системи в рамках розвитку радянсько-американської кооперації в галузі археографічної роботи з метою запровадження електроніо-обчислювальної техніки і створення "банків даних" джерельної інформації, забезпечення оперативного введення до наукового обігу нових масивів історичних джерел; - основні комплекси джерел з історії України /фамільні і особові архіви, фонди установ і закладів/, які зберігаються на території СРСР та США і становлять першочерговий інтерес для партнерів, і які можуть бути змікрофільмовані і передані договірній стороні;

- умови мікрофільмування і передачі вказаних матеріалів партнерові;

- юридичні норми, якими регулюватиметься виконання угоди обома сторонами;

- форми обміну оперативною інформацією між партнерами;

- перспективи укладання тристоронніх і багатосторонніх угод, зокрема між інститутами історії СРСР АН СРСР та двома договірними сторонами про підготовку спільних джерельних видань, таких як "Звіт посольства В.Бутурліна" та ін,

Радянська сторона протягом вказаного шестимісячного терміну представляє проспекти і анотації на видання, пропоновані для спільної публікації, згідно з переліком.

Американська сторона з'ясовує питання про можливість заснування Асоціації допомоги архівам і бібліотекам України, а також сприяє розшукам і поверненню на Батьківщину /у вигляді мікрокопій/ архівів українських культурних і наукових діячів, які опинилися в еміграції.

Голова Археографічної комісії Міжнародної Асоціації україністів,	Голова Археографічної комісії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР П.П.Сохань.
Голова Археографічної комісії Українського наукового Інституту Гарвардського університету проф. О.Пріцак	

Київ

12 липня 1989 р.

Орієнтовний перелік

першочергових спільних видань джерел в історії України та найважливішої спадщини а української історіографії та культури

1. Реєстр Війська Запорозького 16-19 р. У двох томах.
2. Присяжні списки Білоцерківського та Ніжинського полків 1664 р. У двох томах.
3. Архів Коша Війська Запорозького /Корпус документів фонду 239 Центрального державного Історичного архіву УРСР у м. Києві/.
4. Картографічна спадщина Гійома Левассера де Боплана: Корпус факсимільних відбитків карт.
5. Філіграні документів України ХУІІІ - поч. ХХ ст.: Альбом.
6. Нотолінійні ірмелої – пам'ятки музичної культури України ХУІ -ХУІІІ ст.: Каталог рукописів.
7. Грамоти Галицько-Волинського князівства ХІІІ - першої половини ХУІ от.: Корпус документів.
6. Наукове товариство Імені Шевченка у Львові: Ретроспективний каталог документальної спадщини.
9. Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані Фірковичем.
10. Документи вірменської громади Кам'янця-Подільського кінця ХУІ - початку ХУІІІ ст.
11. Турецькі хроніки про Україну кінця ХУ - початку ХУІІІ ст. У двох томах.
12. М.С.Грушевський. Історія України-Руси. Фототипічне видання у 10-томах /14 книгах/.
13. Листування М.С.Грушевського. 1865-1334: Корпус епістолярної спадщини з архівів СРСР та зарубіжних країн.
14. М.П.Драгоманов. Твори та епістолярна спадщини. У 20 томах.
15. Листи до Івана Франка, У 4 томах.
16. Волинська метрика: Корпус регестів документів 1539-1673 рр.
17. Джерельна спадщина України: Путівник по рукописних збірках УГСР /варіант: Бібліографічний довідник по рукописних збірках УРСР/.
18. Пам'ятки давньоукраїнської музичної педагогіки та музикознавства ХУІІ - початку ХІХ ст.: факсимільне видання.
19. Українська історична бібліографія: Серія покажчиків літератури, виданої на Україні і в діаспорі.

20, Показчики змісту україністичних періодичних видань XIX-XX ст.: Серійне видання.

21, Довідники по фондах відділу рукописів ЦНБ АН УРСР: Серія описів фондів П.О.Куліша, О.І.Левицького, В.Л.Модзалевського, А.Ю.Кримського, М.П.Драгоманова, М.О.Максимовича, М.К.Зерова та ін.

22, Архів Львівського ставропігійного братства ХУІ-ХУІІ ст.

23, Епістолярна спадщина українських культурних діячів XIX - початку XX ст.: Серія збірників.

* * *

1. Нудьга Г.А. Світова слава і велич української пісні.
2. Дослідження української мови української діаспори.

Програма КУДТ *

1. Княже літописання: "Повість временних літ", "Київський літопис", "Галицько-Волинський літопис".
2. Оригінальні твори княжої доби, ч. 3 /твори Нестора, княжі "Життя", "Подорож до Св.землі " Данила Паломника, "Печерський патерик" та ін./.
3. "Палінодія" Захарія Копистенського.
4. Літописи першої половини ХУІІ ст. /"Густинський літопис", Хроніка Л.Боболинського) та ін./.
5. Феодосій Софонович "Три хроніки"
6. "Синопис".
7. Твори Лазаря Барановича.
8. Літопис Григорія Граб'янки.
9. "Опис подорожей" Василя Барського.
10. "Вірші" /ХУІ-ХУІІІ ст./.
11. Драматична література.
12. Полемічні твори у двох томах. Т.І Публіцистика діячів Острозької академії. Т.2: "Лист половця Смери", "О велебной достойности", "Книга о вірі", "Пересторога", "Ереси отступников", полемічні коментарі "волинського вільнодумця".
13. Чернеча література ХУІІ ст.
14. Георгій Кониський. "Загальна філософія". У двох томах.
15. Степан Яворськийю Твори у 5 томах.
16. Антологія курсів "Етики" професорів Києво-Могилянської академії першої половини ХУІІІ ст.
17. Господарські та лікарські порадики України ХУІ-ХУІІІ ст.
18. Крехівський апостол.
- ІІ'. Пересопницьке євангеліє.
20. Учительне євангеліє Каліста.

* Радянська сторона готує переклади українською мовою, бере участь у написанні передмов, коментарів, передає мікрокопії текстів пам'яток для факсимільної серії КУДТ,